

Külső és belső emigrációk

Kertész Imre nyelvfelfogása az emigráns írók szövegeinek tükrében

1. Bevezetés

Dolgozatomban Kertész Imre *A száműzött nyelv* című kötetét vizsgálom a 20–21. századi német és magyar nyelvű emigrációs irodalom kontextusában. Kertész esetében nem beszélhetünk tényleges emigrációról, mivel annak ellenére, hogy Berlinben is lakott, nyelvfelfogásában önkéntes száműzetésről, belső emigrációról van szó. Tézisem szerint Kertész Imre esszéinek nyelvfelfogása a belső emigráció és a száműzetés fogalmakban tematizálódik, benne ugyanaz az eszköztár figyelhető meg, mint az emigráns szerzők írásaiban, emiatt Kertész nyelvhez való viszonyát nemcsak a holokausztirodalom, hanem az emigrációs irodalom keretei között is érdemes vizsgálni. Dolgozatom fő szempontja az emigráns írók nyelvhez és hazához való viszonya. Összevetem Kertész Imre esszéit Jean Améry, Márai Sándor és Thomas Mann vonatkozó szövegeivel. Kertész több esszéjében hivatkozik rájuk (például *A Holocaust mint kultúra, Vallomás egy polgárról*), hagyománykövetésről és elhatárolódásról egyaránt beszélhetünk. Rámutatok arra, hogy a magukat világpolgárnak tekintő szerzők műveiben a nyelvkrisis nem jelenik meg reflektáltan. Ezen kívül kitérek arra, hogy a Kertész Imre Intézetben található szövegváltozatokban miképpen jelenik meg az emigráció kérdése.

2. Kertész Imre nyelvfelfogása

2.1. A nyelvvesztés fogalma

Mivel magyar nyelvterületen az emigrációs irodalom általam vizsgált része nem kellőképpen kidolgozott, emiatt a nyelvvesztés fogalma sem meghatározott az irodalomtudományban. A német nyelvű szakirodalomban létezik a „Sprachverlust” kifejezés, amelyet vagy az afázia bizonyos eseteire értenek, vagy szociolingvisztikai vonatkozásban a nyelvhalálra. A nyelvészeti témájú magyar szakirodalomban a nyelvvesztés a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika területén hangsúlyos. Az előbbinél az afázia jelenségéhez kapcsolódik, például Gósy szerint: „a szubkortikális afázia (...) általában némasággal kezdődik, később gyakorta redukált a spontán beszéd, de előfordul folyamatos beszéd parafáziával, az értés károsodott. Az olvasás és írás érintettsége változó. Az írás a nyelvi funkció egyik integrált része. Az agráfiában szenvedők változó mértékben képtelenek írni. Az olvasásértés erősen változó: a meglepően jó teljesítménytől az egészen gyengéig.”¹ A szociolingvisztikában Lanstyák István ekképp

¹ Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*, Osiris, Budapest, 2005. 326.

definiálja a nyelvvesztést: „A nyelvvesztés az egyéni, a nyelvcsere pedig a közösségi kétnyelvűség tárgykörébe vágó jelenség. A nyelvvesztés egyfelől az a folyamat, melynek során egy kétnyelvű beszélőnek az egyik nyelvben meggyöngül, majd pedig (szinte) teljesen megszűnik a nyelvi kompetenciája (nyelvfelejtés), másfelől az az állapot, amely a nyelvvesztés következtében áll be.”² A nyelvvesztés egyik oka Lanstyák szerint a beszélő új nyelvi környezetbe kerülése, amelynek következtében huzamosabb ideig nincs vagy alig van alkalma használni az első nyelvét.³ Kovács Magdolna lehetséges okokként az asszimilációs politikát jelölte meg, illetve az anyanyelv funkciótlanná válását, amely például a társadalmi-gazdasági szerepének háttérbe szorulása miatt következhet be.⁴ Kertész Imre esszéiben megjelenő nyelvvesztés-problematika azonban nem ezekhez a definíciókhoz kapcsolódik. A nyelvvesztés az anyanyelv jogától való megfosztottságának traumájaként jelenik meg. Ebből következően a beszélő számára kérdésessé válik a saját, autentikus nyelv megtalálása.

2.2. Száműzetés, emigráció

Kertész Imre esszéiben körvonalazódó nyelvfelfogás többféleképpen jelenik meg: a saját nyelvhez a belső emigráció kapcsolódik. A saját nyelv száműzött, érvénytelen, atonális és idegen. Ez utóbbi nemcsak a társadalomhoz való viszonyt, hanem a belső idegenséget is jelöli. A saját nyelv elhatárolódik a társadalom nyelvétől és ellenpontoszza azt: a társadalom nyelve az érvényes nyelv, az ettől eltérő pedig az érvénytelen, az atonális nyelv. Ez utóbbi azonban nem csupán egyéni nyelvhasználat, *A száműzött nyelv* című esszé⁵ szerint Jean Améry és Tadeusz Borowski is ezen az atonális nyelven szólal meg. (SZNY/283) A totális nyelv Kertész értelmezésében a diktatúrák nyelve, amely „behatol az egyes ember tudatába, és őt magát lassacskán kirekeszti onnan”. (SZNY/279) Ez azonban soha nem válhat saját nyelvvé, az egyén nem tudja azt belsővé tenni. A nyelvbe kényszerítettséghez tartozik a nem kívánt szerepvállalás is: „A túlélő, az európai történelemnek ez az új embertípusa (...) vagy beilleszkedik »az itt érvényes nyelvbe« és elfogadja a neki felkínált nyelvi konvenciókat, az »áldozat«, az »üldözött«, a »túlélő« stb. szavakat, a velük járó szerepet és tudatot, vagy lassanként ráébred elszigeteltségére, s egy napon feladja a harcot.” (SZNY/281) Azonban az individuum rá van utalva erre a nyelvre, azért, hogy elmondhassa a tapasztalatait, viszont ez a nyelv nem a sajátja,

² Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*, Osiris, Budapest, 2000. 192.

³ Lanstyák i.m. 227.

⁴ Kovács Magdolna: *Az ausztráliai magyarok nyelvvesztése: A kódváltás és a nyelvváltás összefüggései*. in: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról—Magyar világok 1.*, Gondolat, Budapest, 2005. 77—78.

⁵ Kertész Imre: *A száműzött nyelv*, in: *Uő: A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2001. A továbbiakban a rövidítés: SZNY

és számára nem is érvényes: „Szenvedéstörténetét ő bizonyára valamelyik európai nyelven fogja megfogalmazni, abban a kevésbé megalapozott reményben, hogy a kultúra, amelynek nyelvét a maga számára kölcsönvette, de amely nem a »neki szánt nyelv«, hogy ez a kultúra tehát szellemi száműzöttként könyörületesen befogadja és kulturális piacán ideig-óráig megtűri”. (SZNY/288) Az esszék nyelvfelfogását tehát a (nem kölcsönös) ráutaltság és az elhatárolódás igényének közeledő és távolodó, sokszor paradox játéka jellemzi.

A külső vagy belső száműzetés kialakulásában több tényező is szerepet játszhat. Hannah Arendt a nyelvfelejtést az elnyomásnak és egy bizonyos sokk eredményének tartja.⁶ Claudia Röser ide sorolja egyrészt a traumát, a nyelvközösségtől való elszakadást, amely miatt az addig használt nyelv háttérbe szorul. Másrészt szembehelyezkedhet a dogmatikusan egynyelvű nemzeti irodalmakkal, ennek következtében a többnyelvűség, a nyelvváltás és a fordítás az irodalmi produkció témájává válik.⁷ A száműzetés fogalmat egyaránt használom a belső és külső emigrációra, tekintettel arra, hogy az általam elemzett szerzők a haza elhagyását száműzetésként értelmezik.⁸ Ennek ellenére az emigráció nem jár együtt szükségszerűen a haza és nyelvfelfogás tematizálásával. A külföldön alapított folyóiratok szerzői sok esetben öncenzúrát alkalmaztak annak érdekében, hogy a műveik az anyaországban is megjelenhessenek.⁹ A huszadik század elején-közepén külföldön alapított magyar nyelvű folyóiratokban elenyésző azon szövegek száma, amelyekben problematikussá válik a nyelvhez és a hazához való viszony, emiatt ezeket jelen dolgozatban nem vizsgálom.¹⁰ Ezzel szemben az öncenzúra fogalma átvitt értelemben Kertész szövegszerkesztési módszeréhez is köthető,

⁶ Hannah Arendt: "What Remains? The Language Remains": A Conversation with Günter Gaus, in: Uó: Essays in understanding, 1930—1954. Formation, Exile, and Totalitarianism, Schocken Books, New York, 1994. 13.

⁷ Claudia Röser: Im Niemandsland zwischen den Sprachen? Sprachwechsel und Mehrsprachigkeit in der Exilliteratur, Exilograph 2012/nyár, 1.

⁸ Ez a fogalom a szakirodalomban többféle értelemben szerepel. John Neubauer például csak azt tekinti száműzetésnek, ha a küszöbön álló fenyegetés hatására következik be, és az egyén „minden hidat feléget maga mögött”. John Neubauer: Exile: Home of the Twentieth Century, in: John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (szerk.): The Exile and Return of Writers from East-Central Europe, Walter de Gruyter, Berlin, 2009. 9.

⁹ Áron Kibédi Varga: The Hungarian Mikes Kör and Magyar Műhely: Personal Recollections, in: John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (szerk.): The Exile and Return of Writers from East-Central Europe, Walter de Gruyter, Berlin, 2009. 234.

¹⁰ A magyar nyelvű külföldi folyóiratok közül nagyrészt olyan lapokról beszélhetünk, ahol a szélsőséges politikai irányultság miatt nem merül fel a nyelv- és hazafelfogás kérdése (pl. Magyarság, Hídverők), ahogy a közéleti témákkal foglalkozó lapokban sem (Magyar Jövő, Délamerikai Magyarság stb.) A *Látóhatárban* fordulnak elő olyan szövegek, amelyekben ez a szempont is szerepet játszik. Az 1951/5. számban jelent meg Márai Sándor *Halotti beszéd* című verse, 1954 harmadik számában Bikich Gábor *Szavak* című szövege, amelyben az otthon fogalma nem reflektáltan, inkább állapotleírásként szerepel. Kovács Imre: *Kijózanult emigráció* című írása (1956/1.) pedig a külföldön tartózkodás hivatalos teendőivel foglalkozik.

amelyet Szirák Péter a másolás-technikával,¹¹ Szemes Botond az archiválással,¹² Gács Anna pedig a „work-in-progress”¹³ kifejezésekkel jellemzett. Ez a folyamat nem csupán a szövegrendezési elvre utal, hanem a privát és a közönségnek szánt nyelv ingadozására is. A privát nyelv alatt a naplók nyelvét értem, amely később a publikálás által átmenetet képez az előadások és a hagyatékbeli naplók nyelve között.¹⁴ Vári György az esszék stílusát veretesnek, hangsúlyozottan artisztikusnak, megmunkáltnak nevezi,¹⁵ azonban ez igaz a feljegyzések nyelvezetére is. A feljegyzések és az esszék stílusa közötti átmenetre példa az alábbi folyamat: a *Haza, otthon, ország* című esszé kéziratában a kihúzott részek közül néhány beépül a *Párizsi beszédbe*,¹⁶ néhány pedig *A néző* című kötetben jelenik meg.¹⁷ Adott esetben a kihúzott rész felhasználása nem indokolható sem a közönség, sem az alkalom megválasztásával. A *Széljegyzetek* című mappa esszékhez felhasznált naplójegyzeteket tartalmaz. Ezek közül az egyik szövegrész végül nem került be az esszék szövegébe, hanem *A végső kocsmában* jelent meg.¹⁸ A szövegtranszgressziók miatt a privát és a közönségnek szánt nyelv különbsége a szövegrészek újrakontextualizálásából fakad.

Az elemzett szövegekben a száműzetés a bibliai szöveghagyományból eredeztethető. Neubauer szerint a száműzetés alapvető emberi tapasztalat, amely a bibliai paradicsombeli kiűzetésnél kezdődik,¹⁹ azonban inkább a babilóniai fogsághoz köthető, amely befejező eseményként és egy hosszú történelmi folyamat összefoglalójaként értelmezhető.²⁰ A száműzetés belsővé tétele egyaránt jelenti a társadalomtól, csoporttól való elhatárolódást, és a közös emberi tapasztalathoz

¹¹ Szirák Péter: Paradoxonok szövevénye. (Kaddis a meg nem született gyermekért), in: Uő: Kertész Imre, Kalligram, Pozsony, 2003. 130. Lásd még: Szemes Botond: Az átmásolt én (Újramentés, újra másként). Kertész Imre: A végső kocsmá, Magvető, Budapest, 2014, Műút, 2015/49.sz. 46—47.

¹² Szemes Botond: Kertész Imre és az archívum működése, Műút, 2020. 03. 27. <https://www.muut.hu/archivum/34764> letöltés ideje: 2022.01.31.

¹³ Gács Anna: Mit számít, ki motyog? A szituáció és az autorizáció kérdései Kertész Imre prózájában, Jelenkor, 2002/12. 1280—1296.

¹⁴ A privát nyelv kifejezést nem wittgensteini értelemben, hanem kommunikációelméleti megközelítésben használom, a nem kiadásra szánt és a kiadásra szánt szövegek megkülönböztetésére.

¹⁵ Vári György: Buchenwald fölött az ég, Kijárat, Budapest, 2003. 179.

¹⁶ Az ezt követő jelzések a Kertész Intézetben található Kertész Imre hagyatéokra vonatkoznak. Közép-és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Kertész Imre Intézet, Kertész Imre hagyaték (a továbbiakban: KKETTKA K.I. I. K.I.) 5/4.t., KKETTKA K.I. I. K.I. 19/10. t.

¹⁷ KKETTKA K.I. I. K.I. 5/4.t., Kertész Imre: A néző. Feljegyzések 1991—2001, Magvető, Budapest, 2016. 120. A továbbiakban a rövidítés: N

¹⁸ „Olykor még valahogyan elbizonytalanodik. Azonosságunk archimédeszi pontja, úgy látszik, a *másik*. Az ő léte egyszersmind az *én* azonosságtudatom.” Kertész Imre: A végső kocsmá, Magvető, Budapest, 2014. 161. „Egyfajta elbizonytalanodás tapasztalata: azonosságunk archimédeszi pontja a *másik*. Az ő léte egyszersmind az *én* azonosság-tudatom.” KKETTKA K.I. I. K.I. 18/1.t.

¹⁹ John Neubauer i.m. 6. Derrida azt állítja, hogy a zsidóság története eleve meneküléssel kezdődik. Jacques Derrida: A másik egynyelvűsége, avagy az eredetprotézis, Jelenkor, Pécs, 1997. 83.

²⁰ Daniel Smith-Christopher: Reassessing the Historical and Sociological Impact of the Babylonian Exile (597/587—539 BCE), in: James M. Scott (szerk.): Exile: Old Testament, Jewish & Christian Conceptions, Brill, New York, Leiden, New York, Köln, 1997.11.

kapcsolódást is. Kertésznek a száműzetéshez és az emigrációhoz való viszonya az esszék kéziratában radikálisabb, mint a megjelent köteteiben. A *Vallomás egy polgárról* kéziratának kihúzott részében a száműzetés mint szükségszerű létállapot tételeződik: „Kétségtelen, korunkban az a látszat keletkezett, hogy a szellem valódi tartózkodási helye a száműzetés. A kérdés csupán az, hogy maga a száműzött hogyan viszonyul e tényhez. Van, aki könnyű szívvel megy világgá, mert ráébred, hogy sohasem tartozott oda, ahonnan elűzték.”²¹ A kéziratban négy helyen szerepel kihúzva az az állítás, hogy „mindig is az emigráció érdekelt/foglalkoztatott”,²² amely végül nem került bele az esszé végleges változatába. A *végző kocsma*ban ez az érdeklődés explicit is megjelenik: „Egy napon feltűnik neki, hogy mostanában csupa emigrációs irodalmat olvas. Naplók, Hitler előtt és után, menekülés és a megváltó szocializmus, különféle diktatúrák elől, emigráns kiadók története, emigráns írói sorsok.”²³ A *Haza, otthon, ország* című esszé kéziratában kihúzva szerepel egy szövegrész, amely szerint az emigráció vagy a száműzetés nem köthető adott helyszínhez vagy tapasztalathoz: „Azt hiszem kezd világossá válni, hogy saját országomról szólva valójában miről is beszélek: a negatív tapasztalatról, amelyet azonban bárhol a világon meg lehet élni, sőt alighanem elkerülhetetlen is.”²⁴

2.4. A nyelvi idegenség

A *néző* című kötet az 1991 és 2001 közötti időszak feljegyzéseiből áll. Ez az időszak „az esszék korszaka”: ekkor jelent meg *A Holocaust mint kultúra* (1993), *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt* (1998) és *A száműzött nyelv* (2001) is. A *néző* nyelvfelfogása az esszékhez képest kevésbé árnyalt, benne az idegenség-tematika dominál. Kertész naplóira nem a magánélet leírása jellemző, hanem Szirák Péter megfogalmazásában a naplóíró „gondolatvilágának alakulástörténete”.²⁵ A *Gályanapló* második változatában ez a naplószerkesztési eljárás reflektáltan jelenik meg: „Ezeket a füzeteket nézve: úgyszólván alig foglalkozom önmagammal, az életemmel, a mindennapjaimmal. Nem vall ez kevés eredetiségre? Vagy annyire nyomorúságos, hogy kerülnöm kell az önelemzést és a

²¹ KKETTKA K.I. I. K.I. 5/24.t.

²² Uo. Kihúzott változatok: 1. oldalon: „Bár életem nagyobbik részét diktatúrák foglyaként töltöttem, mindig is az emigráció érdekelt. Utána: „Bár életem nagyobbik részében láger és diktatúra lakója voltam, mindig is az emigráció érdekelt”. A harmadik oldalon: „Mivel én magam többszörös formában is részese voltam az évszázad e szegényének, mindig is az emigráció foglalkoztatott. Utána: „Mivel én magam 2-féle, de inkább három- és négyféle változatban is részese voltam az évszázad e szegényének, mindig is az emigráció foglalkoztatott.”

²³ Kertész Imre: *A végző kocsma* 193.

²⁴ KKETTKA K.I. I. K.I. 5/4.t. Az idézett szövegrész nincs kihúzva, azonban nem került be az esszé végleges változatába.

²⁵ Szirák Péter: „Ha egyszer megtudhatnám, ki és mi vagyok...” (*Gályanapló*), in: Uő: Kertész Imre, Kalligram, Pozsony, 2003. 155.

mindennapok számba vételét? De hát végre is stilizálom magamat...”²⁶ Kertész talán legvitatottabb esszéje, *A Holocaust mint kultúra* felveti azt a kérdést, hogy teremthet-e értéket a holokauszt.²⁷ A holokauszt és a teremtés egy lapon említése provokatív és paradox jelleggel bír. *A száműzött nyelv*ben kérdéssé válik, hogy a holokausztnak lehet-e nyelve, és ha lenne, „akkor nem kellene-e ennek a nyelvnek olyan borzalmasnak és annyira gyászosnak lennie, hogy végül elpusztítaná azokat, akik beszélnek?” (SZNY/293) Ez a problémafelvetés inkább egy gondolatmenet eleme, nem pedig valódi kérdés, amellyel a beszélő a haza és vele a kiinduló nyelv lehetetlenségét deklarálja. *A nézőben* a „naplóíró” ennél tovább megy: azt állítja, hogy „az én kultúráma a Holocaust mint kultúra”. (N/210) Az azonos című esszében ez a fogalom az egész jelenlegi európai kultúrát jellemzi, amely keretei között a holokauszt történt, *A nézőben* pedig ez a kifejezés a társadalommal, a másikkal szembeni önértelmezésnek, „meg nem érthetőség” okának tekinthető. Ezzel kapcsolódik össze a nyelvi idegenség, amelyben a beszélő önmaga számára is idegen. (N/40) Az idegenség összefügg a hitelesség kérdésével: „minél idegenebb vagyok a nyelvben, annál hitelesebbnek érzem önmagam és mondandómat”. (SZNY/291) Az idegenség részben az emlékek és a *self* diszkontinuitásából fakad: „hogymúlt, hogy elillant az egész, és csak romokra emlékszem. Nem értem az életemet—pillanatnyilag vagy teljesen fel nem fogott, el nem sajátított, tőlem meglehetősen távol álló életet folytatok, egyedül bűneim az enyéme, semmi más”. (N/56) A holokauszt mint „abszolút nullfok”²⁸ nemcsak a történelem törését jelöli, hanem az élettörténetét is, ebből következik a sosem volt haza és nyelv problémája. „Száműzetés az egyetlen igazi hazából, amely sosem létezett” (SZNY/292) kijelentés tulajdonképpen paradoxon, mivel a száműzetés már feltételez egy anyaországot. Jelen esetben emlékezeti síkok vetülnek egymásra és egy adott pozícióból próbálják meg újrakonstruálni és szintézisbe hozni ezeket a múltbéli állapotokat. A helyzet paradox volta abból fakad, hogy a *self* a trauma utáni élethelyzetéből nem tudja megkonstruálni a trauma előtti (jelen esetben gyermekkori) létállapotot.

2. 5. A privát nyelv

Kertész Imre fordította Wittgenstein *Észrevételek* című munkáját, amelyre több szövegében hivatkozik, leginkább a *Száműzött nyelv* és a *Valaki más* című kötetében. Kertész feltehetőleg Wittgenstein kultúrafelfogását veszi alapul *A Holocaust mint kultúra* morálfilozófiai koncepciójához, amelyben Auschwitz nullfokként szerepel, emiatt is „felmérhetetlen erkölcsi

²⁶ KKETTKA K.I. I. K.I. 27/9.t.

²⁷ Kertész Imre: *A Holocaust mint kultúra*, in: Uő: *A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2000. 90.

²⁸ Kertész Imre: *A Holocaust mint kultúra* 100.

tartalék rejlik benne”²⁹. Wittgensteinnél a kultúra „megszüntette megőrzése” álláspontja ekképp jelenik meg: „Egyszer, s talán joggal, ezt mondtam: A korábbi kultúra romhalmazzá, végül egy rakás hamuvá omlik, de a hamu fölött szellemek lebegnek majd”³⁰. A korábbi kultúra „romhalmazzá válása” nem egyenértékű a kultúra megszűnésével, csupán „ezen értékek kifejezőeszközeinek eltűnését jelenti”³¹. Ezen a ponton merülhet fel az elbeszélhetőség, illetve az érvényes nyelv kérdése: a valódi probléma a megfogalmazásban rejlik. A nyelv atonalitása a *Sorstalansághoz* kapcsolódik Kertésznél³², amelyről Kaposi azt állítja, hogy az elbeszélő azért nem képes elmondani az eseményeket, mert azok zárt világban történtek, amely már nem létezik,³³ Auschwitz nem beszélhető el a preauschwitzi nyelven.

Az atonális nyelvhez tartozik a másik jelentős wittgensteini problémafelvetés, a privát nyelv kérdése. Wittgenstein a következőket írja a *Filozófiai vizsgálódásokban*: „vajon olyan nyelv is elgondolható volna, amelyen valaki a belső élményeit - érzéseit, hangulatait stb. - saját használatra fel tudná írni, illetve ki tudná mondani? - Talán megszokott nyelvünkön nem tudjuk ezt megtenni? - De nem erre gondolok. E nyelv szavainak arra kell vonatkozniok, amiről csak a beszélő tudhat; az ő közvetlen, privát érzeteire. így egy másik ember ezt a nyelvet nem értheti.”³⁴ Az idézett szövegrész már feltételez egy nyelvet, mégpedig egy olyan nyelvet, amelynek egyetlen beszélője van. A nyelv ezen elképzelése Celan nyelvszemléletéhez áll közelebb, mintsem Kertészéhez, mivel Celan *Brémai beszédében* a hallgató létezésére helyeződik a hangsúly: létezhet-e olyan személy, aki megérti az üzenetemet? Wittgenstein szövegeire jellemzőek a tömör, afroizmatikus kijelentések, emiatt a szövegei tág értelmezési keretet biztosítanak. Nem csupán az a kérdés, hogy létezhet-e olyan nyelv, amelynek egyetlen beszélője van, hanem hogy lehet-e csupán privát használatra szöveget írni; az utóbbit tartom lényegesnek Kertész nyelvfelfogásának vizsgálatának szempontjából, különös tekintettel a naplóinak nyelvezetére. Kertész Imre egész írói tevékenységét végigkísérte a naplóírás folyamata, amely kapcsán egyetértek Radics Viktória definíciójával, amelyben a naplókat, feljegyzéseket *exercitium*nak nevezi, amelyek „nem vázlatok egy-egy készülő regényhez vagy elbeszéléshez, nem az író cetlijei, műhelyforgácsai, firkantásai vagy »mosócédulái«, hanem egy

²⁹ Kertész Imre: *A Holocaust mint kultúra* 90.

³⁰ Ludwig Wittgenstein: *Észrevételek*, Atlantisz, Budapest, 1995. 11.

³¹ Ludwig Wittgenstein: *Észrevételek* 16.

³² Ehhez a kérdéshez lásd: Gálynapló, Magvető, Budapest, 1992. 82.

³³ Kaposi Dávid: *Narratívátlanosság. Kulturális sémák és a Sorstalanság*, in: Scheibner Tamás, Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, L'Harmattan, Budapest, 2002. 40.

³⁴ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, Atlantisz, Budapest, 1998. 134.

élethosszig tartó, rendszeres irodalmi munka termékei.”³⁵. Azonban irodalomtörténeti és filológiai aspektusból nem elhanyagolható az előbbi jelentősége. 2022-ben jelenik meg *Heimweh nach dem Tod* címen az a munkanapló, amely a *Sorstalanság* keletkezésének időszakában íródott.³⁶ Egyéb példa lehet még *A néző* című kötet, amely az esszék megírásáról is számot ad. Radics Viktória azt állítja, Kertész Imre utóbbi éveiben a naplóit „fél szemmel a nyomdára pillantva írta”³⁷, viszont Radics szerint a naplózás aktusa szolgált arra, hogy a közszereplőként is megjelenő Kertész ezekben a pillanatokban tépje le magáról az „álcákat”³⁸. Egyetértek Radics megfogalmazásával, mert Kertész Imre utolsó éveiben a naplózás olyannyira összefonódott a regényírással, hogy *A végső kocsma* című kötete (2014) először 2009-ben a Rowohlt kiadónál *Letzte Einkehr. Tagebücher 2001—2009.* alcímmel, „mit einem Prosafragment” (Egy prózatöredékkel) kiegészítéssel jelent meg.³⁹ A hagyaték vizsgálata alapján kiderül, hogy *A végső kocsma* egyik fejezete, a *Trivialitások kertje* kezdetben a készülő regény, (*A végső kocsma*) dátumokkal ellátott munkanaplója volt, úgy, mint a *Mentés másként* a *Felszámolás* esetében. A *Mentés másként* az önálló megjelenését követően több mint egy évtizeddel szintén némi változtatással, dátumok nélkül bekerült *A végső kocsmába*. Kertész Imre utolsó munkáiban összemosódik a fikció és a valóság, a naplókban lejegyzett, dokumentált „valóság” a szövegrendezés-szerkesztés aktusa által lényegül át fikcióvá. A fikcionalizálódás tehát a dátumok törlése és az újrakontextualizálás által jön létre. Ennek következtében Kertész Imrénél a privát nyelv legtöbbször nem választható el a nyilvánosságnak szánt nyelvtől, a naplók és a regénynyelv közötti határ eltűnése miatt a privát nyelv elvesztéséről beszélhetünk.

2.6. Hazavesztés

A nyelvvesztéssel szorosan összefügg a haza elvesztése is. A *Gályanapló*ban az (anya)ország meghatározottként tételeződik: „Ha tehát élni akarunk, nem szabad megszűnnünk száműzetésünkben is örökké hazánkra, az Országra gondolni.”⁴⁰ Nem az ószövevségi kiűzetetésről vagy vándorlástörténetről van szó, hanem a haza másságáról. A száműzetés előtt létező ország nem lehet azonos azzal, amelyre a beszélő emlékezik. A haza a holokauszt tapasztalatával nem terhelt nyelv országa, amely a traumát megélő személy számára többé nem

³⁵ Radics Viktória: Önkínzás, ének. Kertész Imre exercitiumai, in: György Péter (szerk.): *Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*, Magvető, Budapest, 2021. 123.

³⁶ Imre Kertész: *Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entstehung des „Romans eines Schicksallosen”*, Rowohlt, Hamburg, 2022.

³⁷ Radics i.m.130.

³⁸ Radics i.m. 151.

³⁹ Imre Kertész: *Letzte Einkehr. Tagebücher 2001—2009. Mit einem Prosafragment*, Rowohlt, Hamburg, 2013.

⁴⁰ Kertész Imre: *Gályanapló* 259.

létezik, nem szabadítható meg a ráakódott jelentésrétegektől. A *Száműzött nyelv*ben körvonalazódó haza azonban sosem létezett, máskülönben lehetséges volna a holokausztról írni. (SZNY/292) Az egyetlen igazi haza az utólagos nézőpont miatt nem létezhet, mert lennie kell egy nyelvnek, amely alkalmatlanná vált Auschwitz elbeszélésére. Az Auschwitz utáni emlékező attitűd szerint csupán bizonyos szavak hordozhatnák magukban a hazát, azonban a nyelvvesztés vagy nyelvi megrendülés következtében a korábbi fogalmak elveszítették a referenciájukat, és vele együtt a kiinduló halmazt is.

A haza elvesztése *A fölösleges értelmiségi* című esszében a vándorlással kerül összefüggésbe: „E célra, ha hajlandó egyezkedni, az ideológia egy teljes világot kínál neki. E világ mesterséges ugyan, de megóvjá őt az ember körül ólálkodó legnagyobb veszélytől: a szabadságtól. Nem tudom, ki alkalmazta először a »zárt társadalom« kifejezést, de aligha lehetne ennél pontosabban jellemezni azt a világot, amely a maga relativitásában az abszolút és egyetlen valóságként kínálja magát. Aki a világból kilép, elveszti otthonát. Elveszti búvóhelyét, (...) elveszti szögesdróttal övezett biztonságát. Ha pusztán jelképes értelemben is, de vándorútra indul, melyről nem tudja, hová vezet, csupán egy bizonyos: egyre távolabb minden otthontól és menedéktől.”⁴¹ Clara Royer a vándorlás motívumot a választott zsidó identitással állítja párhuzamba, amely magában foglalja az elhatárolódás és a kényszeres azonosulás ellentétét, hasonlóan a korábban említett bibliai párhuzamhoz. („Mivel Kertész semmilyen társadalmi vagy nemzeti identitáshoz nem óhajtott tartozni, zsidóságának a létező legnegatívabb minőségét vállalta magára: az európai történelemben a behódolás tapasztalatát, az (ön)felszámolás egyetlen lehetséges perspektívájával.”)⁴² Ez az attitűd Horváth Péternél „egy szélsőséges létállapot tanújaként” fogalmazódik meg.⁴³ A bolyongás *A végső kocsmá* regénytervében Odüsszeusz mítoszával egészül ki. A kötet hátsó borítóján szereplő vers után zárójelben a következő fiktív azonosítás olvasható: „Az ismeretlen Tengerész c. ciklusból. Névtelen költő”⁴⁴. Anne Benteler Hilde Domin önéletrajzi írása alapján az életet mint „nyelvodüsszeiát” (Sprachodyssee) olyan folyamatnak tekinti, amely olyan állomásokat foglal magában, amelyeknek a nyelvét az egyén felveszi, viszont ezek a nyelvek ráíródnak egymásra, átírják a

⁴¹ KKETTKA K.I. I. K.I. 5/4.t. Az idézett szöveg *A fölösleges értelmiségi* című esszében jelenik meg, Kertész Imre: *A fölösleges értelmiségi*, in: *Uő: A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2001. 191—192.

⁴² Clara Royer: *Kertész Imre élete és halálai. Életrajzi esszé*. Magvető, Budapest, 2019. 342—343.

⁴³ Horváth Péter: *A megközelíthetetlen megközelítése. Az esszéírás mint egzisztenciális munka Kertész Imrénél*, *Literatura* 2012/1. 29.

⁴⁴ KKETTKA K.I. I. K.I. 19/6.t. Az idézett rész nem szerepel a kötetben.

másikat.⁴⁵ Jelen esetben nem erről az Odüsszeiáról van szó, sokkal inkább a társadalmon kívül helyezkedő egyén nyelvnélküli állapotáról.

Kertész Imre vizsgált köteteiben a közösséghez tartozás (N/298) és az attól való elhatárolódás igénye is megfogalmazódik. A „beérni a számkivetettséggel” (SZNY/293) tulajdonképpen egy köztes léthelyzetre utal, amely szorosan kapcsolódik a nyelvek közötti állapothoz, a gyakorlati értelemben vett és metafizikai műfordításhoz, amely indokolhatja az idegenségérzetet is. Anna Mitgutsch elmélete szerint a nyelvek közötti létben a beszélő már ki van zárva az egyik nyelvből, a másikba még nem léphet be, ezáltal nemcsak bezártságról, hanem kizártságról is beszélhetünk.⁴⁶ A köztességre példa a „száműzetésből száműzetésbe száműzetem” (N/22) kijelentés, amely szemantikai síkon megidézi az ószövevényi hagyományt, a *figura etymologica* alkalmazásával utal az *Ómagyar Mária siralomra*, ezáltal pedig a magyar (és a biblikus) hagyományra. Ha ez utóbbitól eltekintünk, a kijelentés magában foglalja a folyamatos ismétlődést, de az aforizmaszerűsége miatt kimerült nyelvi elemnek is tekinthető. A korábbi nyelv érvénytelenségének sarkított példája az alábbi szövegrész: „zsidó vagyok, eklektikus, egzisztencialista, vallástalan hívő, száműzött bolyongó, aki otthon nincs otthon, akinek egyetlen identitása az írásbeli identitás”. (N/120) A felsorolt (és egymásnak ellentmondó) fogalmak nem jelölhetik azt, amit a száműzetés előtt, ezáltal rámutatnak a beszélő önnön idegenségére. Salman Rushdie az anyaországot az emigráció után képzeletbeli hazának, illetve a fikcionalizálás miatt képzeletbeli hazáknak nevezi. Állítása szerint az egyén a hazája elhagyása után nem tudja, mit veszített el, emiatt ennek pótlására fikciókat fog gyártani.⁴⁷ A haza utólagos konstruáltsága és a száműzetés állapota egyaránt befolyásolja az emlékezetet és az identitásalkotást. Jan Assmann amellett érvel, hogy „az ember kizárólag arra emlékezik, amit kommunikációban közvetít, és amit a kollektív emlékezet vonatkoztatási keretei közé elhelyezni képes”.⁴⁸ A száműzetés szükségszerűen együtt jár a kívülállósággal, a belső emigráció pedig bizonyos értelemben magában foglalja a vállalt hallgatást is. Kertész Imrénél nemcsak az válik kérdésessé, hogy miképpen viszonyul a kollektív emlékezethez, hanem miképpen tudja azt alakítani. A magyar és a német irodalom közötti ingadozás jellemző a kései műveire,⁴⁹ az életmű egészét átható önfelszámolás fogalom az egyik hagyatékban maradt kéziratban apokaliptikus vízióként jelenik meg, amely a radikális belső száműzetésre hozható

⁴⁵ Anne Benteler: Sprache im Exil. Mehrsprachigkeit und Übersetzung als literarische Verfahren bei Hilde Domin, Mascha Kaléko und Werner Lansburgh, Universität Hamburg, Hamburg, 2019. 194.

⁴⁶ Anna Mitgutsch: Die Welt, die Rätsel bleibt, Luchterland Literaturverlag, München, 2013. 375.

⁴⁷ Salman Rushdie: Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981—1991. Granta Books, London, 1991. 10.

⁴⁸ Jan Assmann: A kulturális emlékezet, Atlantisz, Budapest, 1999. 37.

⁴⁹ Például Kertész Imre: A végső kocsmá 211—212.

példaként. A szöveg levélformát imitál, amely megidézi Orwell 1984 című regényét. Az elbeszélő megtalálja egy ismeretlen szerző kézíratait, azonban nem tudja azokat beazonosítani, vagy nem akarja felfedni a szerző kilétét: „Minthogy a kézirat szerzője—ahogyan kivettem—író volt, nem zárható ki, hogy valamiféle kapcsolat lehet e lakás és a külső házfalon lévő, a lövedékektől és a természetes mocsoktól olvashatatlanra vált régi emléktábla között. Ez esetben persze könnyű volna kideríteni a szerző kilétét, mielőtt még a hamarosan várható újabb katasztrófa során esetleg maga a házfal is bedőlhet. Nekem azonban, mint figyelmes olvasónak, úgy tűnik, hogy a szerzőnek talán nagyon is ínyére lenne az anonimitás. *Kelt Budapesten, 2084-ben.*”⁵⁰ Assmann szerint „az emlékezetnek helyszínekre van szüksége”, amelyektől ha a csoport elszakad, akkor azokat „szimbolikusan teremti újra”.⁵¹ Rushdie esetében a szimbolikus hazát jelöli a kreált, képzeletbeli haza, azonban Kertész esszéiben a trauma előtti haza nemlétezőként tételeződik. (SZNY/292) Az újratemtés Kertész szövegeiben az írás aktusában valósul meg, emiatt a teremtett nyelv és haza csupán ideiglenesnek tekinthető, viszont a tapasztalat továbbíródik és átíródik a következő kötetekben. Tehát Kertész esetében nem a nyelvek közötti vándorlásról vagy a többnyelvűségről (*Mehrsprachigkeit*) van szó, hanem a szöveg énteremtő funkciójáról: ennek fényében vonatkoztatható Kertészre a „*Sprachodyssee*” kifejezés.

3. Nyelvi lemaradás—Jean Améry nyelvhez való viszonya

Jean Améry (születési nevén Hans Maier) emigráns osztrák író, Kertész Imréhez hasonlóan ő is holokauszt túlélő. Szövegeikben közös az a törekvés, hogy nyelvet találjanak a trauma elbeszéléséhez.⁵² Lénárt Tamás állítása szerint „Améry »a nyelvi közölhetőség határával« kísérletezik, amely korlátaival, elkerülhetetlen kudarcával ugyanakkor tisztában van”.⁵³ Ez a határ fakadhat a trauma közölhetetlenségéből, illetve a saját nyelv problémájából. Kertész több esszéjében is hivatkozik Améryre: „Auschwitzban nem segített neki a szellem, de Auschwitz után a szellemet hívja segítségül, hogy az ellene emelt vádját megfogalmazza. A kultúrából nem talált kiutat, úgy lépett át a kultúrából Auschwitzba, majd Auschwitzból megint a kultúrába, mint egyik lágerből a másikba, s az adott kultúra nyelve és szellemi világa úgy zárta körül, akár Auschwitz szögesdrótkerítése”.⁵⁴ Ebben az esetben Améry mint önigazolás és mint szellemi előd jelenik meg: ahhoz, hogy elmondhassa a történetét, bele kell helyezkednie egy

⁵⁰ KKETTKA K.I. I. K.I. 7/10.t.

⁵¹ Jan Assmann i.m. 40.

⁵² Christine Abbt: Der wortlose Suizid. Die literarische Gestaltung der Sprachverlassenheit als Herausforderung für die Ethik, Wilhelm Fink Verlag, München, 2007. 102.

⁵³ Lénárt Tamás: Traumatestek. A trauma és a halál elbeszélhetősége: Jean Améry és Nádas Péter, Alföld, 2017/7. 85.

⁵⁴ Kertész Imre: A Holocaust mint kultúra 79.

nyelvbe, azonban az nem lehet a sajátja, emiatt (Kertész fogalmaival élve) az kiveti őt magából, vagy a beszélő dönthet úgy, hogy önként kilép a felvett nyelvből, hogy megtalálja a sajátját. Kertésznél ez a viszony nem egyértelmű: „bizonyára hosszú időbe telik, amíg képes lesz rá [az ember] —ha egyáltalán—, hogy visszahódítsa magának a személyes és egyedül hiteles nyelvet, amelyen elmondhatja tragédiáját; s meglehet, akkor ráébred majd, hogy ez a tragédia nem elmondható”. (SZNY/280) A nyelvvesztés Améry esetében két tényezőből következik: egyrészt a nyelvközösségből való kiszakadásból, másrészt az ország történeteitől és a többi emigráns írótól való elhatárolódásból. Az előbbi miatt a nyelvvesztés inkább nyelvi lemaradás vagy beszűkülésként jelenik meg.⁵⁵ A haza problémája következetesebben fogalmazódik meg mint Kertész szövegeiben: Améry azt állítja, hogy a hazát nem veszíthették el, mert soha nem is birtokolták,⁵⁶ azonban létezett a haza, amit a gyermekkor országával azonosít.⁵⁷ Elképzelhető, hogy Kertész és Améry nyelvfelfogása nem csupán hasonlóságokat mutat, hanem Kertész radikalizálja Améry nyelv- és hazaképét. Vivaldi Jean-Marie Améry esszéiben a száműzetéskor történő hazavesztés okának a diszkontinuitást jelöli meg, amely a múlt és a jelen között húzódik,⁵⁸ a kettő kibékíthetetlen ellentéte pedig a beszélőt bezárja egy belső országba.⁵⁹ Ez a belső ország megfeleltethető Kertész belső emigrációjának. Amérynél az elvesztett nyelv problémája is érthetőbbé válik Jean-Marie értelmezésében, amely szerint Améry egy nyelvhez tartozás érzékét veszítette el („*the sense of belonging to a language*”).⁶⁰ Ez megmagyarázhatja *A nézőben* hangsúlyos nyelvi idegenséget: a beszélő nem konkrétan a nyelvet veszíti el, hanem azt az attitűdöt, amely szükséges egy adott közösséghez tartozáshoz: az érzékenységet, az érdeklődést, a nyitottságot. Ennek ellenére elképzelhető, hogy Kertésznél a nyelvvesztést nem ebből az irányból érdemes vizsgálni. Derrida a nyelvnélküliség állapotát a beszédképtelenséghez hasonlítja,⁶¹ ahol az egynyelvű beszélő meg van fosztva a nyelvtől, és ezáltal minden más nyelvből is ki van zárva, emiatt nincs más lehetősége, mint a kiinduló nyelv nélkül fordítani,⁶² vagy ahogy Benteler nevezi, egy néma előszövegről⁶³. Ha innen nézzük Kertész nyelvfelfogását, akkor jobban érzékelhetővé válik a belevettség állapota.

⁵⁵ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* in: Uő: *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*, Szczeny Verlag, München, 1996. 87.

⁵⁶ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* 84.

⁵⁷ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* 82.

⁵⁸ Vivaldi Jean-Marie: *Reflections on Jean Améry. Torture, Resentment, and Homelessness as the Mind's Limits*, City University of New York, New York, 2018. 55.

⁵⁹ Vivaldi Jean-Marie i.m. 65.

⁶⁰ Vivaldi Jean-Marie i.m. 65.

⁶¹ Jacques Derrida i.m. 105.

⁶² Jacques Derrida i.m. 105.

⁶³ Anne Benteler i.m. 57.

A totális nyelvvel szemben a trauma előtti, sajátnak hitt nyelv összeférhetetlensége mutatkozik meg Améry *Mennyi haza kell az embernek?* (*Wieviel Heimat braucht der Mensch?*) című szövegében. A nyelvek közötti idegenség és fordíthatatlanság jelenik meg abban a sorban, amelyben az elbeszélő azt állítja, hogy „az asztal (la table) sosem lesz egyenlő az asztallal (der Tisch), legjobb esetben jóllakhatunk mellette.”⁶⁴ Mitgutsch amellet érvel, hogy ebben az esetben a két szó nem feleltethető meg egymásnak, mivel a gondolt dolog lehet hasonló, de az elgondolás módja nem.⁶⁵ Améry nyelv- és hazafelfogása szorosan kapcsolódik a német kultúrához. A *szellem határán* (*An den Grenzen des Geistes*) című esszéjében arról a tapasztalatról számol be, amikor Hölderlintől *Az élet felén* (*Hälfte des Lebens*) című vers jut eszébe, azonban a szöveg elveszítette a transzcendentális értelmét,⁶⁶ ezáltal—Jan Assmann fogalmaival élve—az egyéni emlékezet elválik a kollektív emlékezettől.⁶⁷ Hannah Arendt az anyanyelv és egy másik nyelv különbségét abban látja, hogy az anyanyelve költészetét nagyrészt kívülről tudja.⁶⁸ Valószínűleg ez a mozzanat összefügg az anyanyelve tudatos megőrzésével, ami Arendt számára egyedül megmaradt a diktatúra előtti időszakból.⁶⁹

4. *Önkéntes száműzöttek – A II. világháború előtt emigráltak vallomásai*

Améry elhatárolódik azoktól az emigránsoktól, akik önkéntesen vállalták a száműzetést (*Selbstverbannung*), a Harmadik Birodalom szellemisége miatt. Améry szerint ők azért sem voltak valódi száműzöttek, mert nekik volt lehetőségük hazatérni a nemzetiszocialista rendszer bukása után.⁷⁰ Másrészt, bírálja azoknak az emigráns íróknak a szövegeit, amelyek a *Verbannung* című kötetben jelentek meg. Améry szerint ők folytatták az életüket (beszélgetnek a vízumról, tartózkodási engedélyről, holtelszámláról), és abban az illúzióban élnek, hogy ők az igazi Németország hangja, viszont egészen más azoknak a helyzete, akiknek nem volt neve, mint Amérynek.⁷¹ A *Verbannung* című kötetben megjelent szövegek szerzői közül ezt az álláspontot képviseli például Ernst Bloch⁷². Az ő esszéjének kérdése az, hogy miképpen tudnak németként külföldön boldogulni.⁷³ A nyelv számára nem válik kérdésessé: állítása szerint annak

⁶⁴ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* 89.

⁶⁵ Anna Mitgutsch i.m. 376.

⁶⁶ Jean Améry: *An den Grenzen des Geistes*, in: Uő: *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*, Szczeny Verlag, München, 1996. 19.

⁶⁷ Jan Assmann i.m. 36—38.

⁶⁸ Hannah Arendt i.m. 13.

⁶⁹ Hannah Arendt i.m. 12.

⁷⁰ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* 73.

⁷¹ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch?* 77.

⁷² Ernst Bloch: *Zerstörte Sprache—zerstörte Kultur*, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): *Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil*, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964. 178—188.

⁷³ Ernst Bloch i.m. 178.

ellenére, hogy egy másik országban kell dolgozniuk, német nyelven fognak gondolkodni és írni, mivel sem igazi költészet, sem igazi filozófia nem állítható elő protézissel.⁷⁴ Azonban fontos hozzátenni, hogy Bloch szerint mindezt távolságtartással kell kezelni.⁷⁵ Ezzel szemben Alfred Polgar szövegében a nyelvhez és a hazához való viszony kevésbé egyértelmű. Megjegyzi, hogy az emigránsok „nemcsak a hazájukat veszítették el, hanem sok esetben az életüket vagy az egészségüket, a családot és a barátokat, a munkát, az anyanyelv környezetét [Atmosphäre], amely olyan a szellemnek, mint a levegő a tüdőnek, a jövőt, amit felépítettek, a múltat, amihez többé nem tudnak kapcsolódni/kötődni”.⁷⁶ Amérynél az emigráció szintén szakadást idéz elő az élettörténetben. Wolfgang Langhoff felnagyítja ezt a problémát: a határok nem csupán két országot választanak el, hanem élet és halál, nappal és éjszaka között húzódnak.⁷⁷

Az eltérő élethelyzetből és érdeklődésből fakadóan más német anyanyelvű emigránsok beszámolóiban –ha a nyelvi kérdés nem merül fel explicit— a diszkontinuitás problémája, illetve a hazában vagy Istenben való megrendülés meghatározóvá válik, (annak ellenére, hogy Améry azt állította, hogy az önkéntes száműzetést vállalók hazatérhettek). A hazatérés fizikailag tulajdonképpen bárki számára lehetséges volt, (mivel demokratikus országokba emigráltak), azonban „önkéntes száműzetést” választók sem mindig tudták megtalálni a belső hazát. Például Giselle Karp azt állítja, hogy Ausztria mindent jelentett számára. Később visszautazott, azért, hogy újra megtalálja a hazáját, azonban az iránta érzett szeretet már nem sikerült visszahozni. Az ő esetében a hazától való elidegenedés inkább az emberek iránti gyűlölethez kapcsolódik, amely még az emigrációja előtti stigmatikus élményből fakad.⁷⁸ Az emigráció járhat azzal a következménnyel, hogy a beszámoló úgy gondolja, többé nem találhat otthonra.⁷⁹ Ez utóbbi állítás megegyezik *A másik egynyelvűségében* az egyetlen nyelv és annak lehetetlenségének analógiájával: egy hazája van, amitől megfosztották, emiatt többé nem lehet hazája.⁸⁰

⁷⁴ Ernst Bloch i.m. 186.

⁷⁵ Ernst Bloch i.m. 187.

⁷⁶ Alfred Polgar: Innere und äußere Emigration, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964. 277-278.

⁷⁷ Wolfgang Langhoff: 10 Jahre Exil, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964. 294.

⁷⁸ Giselle Karp: „Ich habe meine Liebe für Österreich nicht wiedergefunden”, in: Adi Wimmer (szerk.): Die Heimat wurde ihnen fremd, Die Fremde nicht zur Heimat, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1993. 103—104.

⁷⁹ Peter Heller: „Ich glaube, ich bin eigentlich nirgends so Recht zu Hause...” in: Adi Wimmer (szerk.): Die Heimat wurde ihnen fremd, Die Fremde nicht zur Heimat, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1993. 115.

⁸⁰ Jacques Derrida i.m. 105.

5. Világpolgárok – Thomas Mann, Márai Sándor és az irodalmi nyelv

Kertész Imre a *Vallomás egy polgárról* című esszéjében ír Márai Sándorról és Thomas Mannról, akik egy 1935-ben készült fotón kezet fognak egymással: „Az utolsó két európai író látjuk ezen a képen, aki önmagát deklarálta polgárnak tekinti, s aki polgári hivatástudatból hagyta el árulóvá züllött osztályát, katasztrófába süllyedt nemzetét”.⁸¹ Annak ellenére, hogy Kertész hasonlóságot vél felfedezni a két író között, akik emigránsok és a polgárság részesei és kritikusai voltak, Thomas Mann emigrációhoz való viszonya különbözik Máraiétól: azt állította, „ahol én vagyok, ott van Németország. Az én német kultúrámat magamban hordom”.⁸² Az idézett bővített, német verziója szerint ehhez hozzájárul „a mérgezett levegő”, amely akkor Németországban uralkodott.⁸³ Hasonló szemléletről számol be Franz Werfel Stefan Zweiggal kapcsolatban: igazi világpolgárként a száműzetés bármelyik országában otthon volt, illetve hozzáteszi: már amennyire a száműzetésben lehet.⁸⁴

Molnár Ferenc szintén a világpolgár-szemléletet képviseli; az *Útitárs a száműzetésben* című önéletrajzi írásában csak egy-két szöveghelyen történik reflexió a saját hazára: „»Haza«—a szállodámat jelenti.”⁸⁵ A szöveg olyan emlékmunka, amely az elbeszélő titkárnője, Vanda halálát dolgozza fel, és a vele kialakított privát nyelv elvesztését: „Magyar honfitársaink gyakran meghökkentek, amikor jelenlétükben elejtettünk néhány szót a mi furcsa magánnyelvünkéből. De mi örültünk, hogy saját nyelvünk van, és igyekeztünk állandóan tovább fejleszteni. A végén már több mint száz szóval rendelkezünk. Egész mondatokat tudunk már összeállítani anélkül, hogy abból bárki egyetlen szót is megértett volna.”⁸⁶ „Tudok egy száz furcsa szóból álló különös nyelvet—talán egy kicsit bolondosat, de ez a nyelv mindörökké kedves marad nekem. A földön én vagyok az egyetlen ember, aki érti ezt a nyelvet.”⁸⁷ Átvitt értelemben egy másik nyelv kialakítása, amelyben végül egyedül marad az elbeszélő, összefüggésbe hozható az anyanyelv elsajátításával, amely a megfelelő partner(ek) hiányában érvénytelenné, funkciótlanná válik; már csak az írás mint magányos tevékenység marad az

⁸¹ Kertész Imre: *Vallomás egy polgárról*, in: Uő: *A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2001. 235.

⁸² „It is hard to bear. But what makes it easier is the realization of the poisoned atmosphere in Germany. That makes it easier because it's actually no loss. Where I am, there is Germany. I carry my German culture in me. I have contact with the world and I do not consider myself fallen”. “Mann Finds US Sole Peace Hope,” *New York Times*, 1938 február 22., 13.

⁸³ John T. Hamilton: *Omnia Mea Mecum Porto. Exile, Culture, and the Precarity of Life*, *Ethos* 2014/4. 3.

⁸⁴ Franz Werfel: *Stefan Zweigs Tod*, in: Sylvia M. Patsch: *Österreichische Schriftsteller im Exil*, Brandstätter Verlag, Wien/München, 1985. 53.

⁸⁵ Molnár Ferenc: *Útitárs a száműzetésben. Jegyzetek egy önéletrajzhoz*, Pallas Stúdió, Budapest, 1999. 225.

⁸⁶ Molnár Ferenc i.m. 234.

⁸⁷ Molnár Ferenc i.m. 235.

egyetlen lehetőség a nyelv megőrzésére és újra megtalálására (bizonyos értelemben Kertész Imréhez hasonlóan).⁸⁸

Thomas Mannál, Stefan Zweignál és Molnár Ferencnél a külső emigráció a meghatározó, míg Márainál a belső emigrációnak is fontos szerepe van. Ez utóbbi (a naplóírással kiegészülve) Fried István szerint közös Márai és Kertész szövegeiben.⁸⁹ Kertésznél a naplóírás a korábban említettekkel szemben nem csak a műhelynapló funkciót tölti be. *A végső kocsmá* egyik fejezete, a *Trivialitások kertje* eredetileg ugyanazzal a szereppel bírt, mint a Márai-naplók: a gondolatfolyamok mellett helyet kaptak benne a mindennapok történései, annak dokumentálásai, illetve a naplóíró pillanatnyi érzelmi benyomásai is. Bod Péter pedig azt állítja, „a belső és külső emigráció útját végigjáró Márai léthelyzetével hasonlóan gondolja a magát Kertész Imre.”⁹⁰ Ha valóban feltételezzük mintakövetést, akkor Márai az (irodalmi) apa szerepét is betöltheti, hasonlóan Mikeshez, aki a magyar emigráns írók előde és szimbóluma.⁹¹ Ennek ellenére Kertész el is határolódik Máraitól: „az ő emigrálása demonstratív vállalkozás volt, és egyedülálló tragikumában rejlik, hogy ez a vállalkozás – éppen mint demonstráció és reprezentáció – a kor történelmi színpadán elbukott.”⁹²

Fried értelmezésében a Márai-naplókban a személyiség- és nyelvkrisis áll a középpontban⁹³, illetve a nyelv mint otthon szövegről szövegre vándorlás csupán⁹⁴. Ez utóbbi megegyezhet a folyamatosan alakuló írásbeli identitással Kertész szövegeiben. Márai anyanyelvhez való viszonya átmenetet képezhet Kertész, Améry és Bloch esszéi között: „A hazai hatalmi beszéddel szemben munkálja tovább a magyar irodalmi beszédet, miközben olvasmányai megoszlanak a magyar és a nem magyar nyelvű szerzők között”.⁹⁵ A hatalmi beszéd, Kertésznél a totális nyelv, Thomas Mannál az ország mérgezett levegője egyaránt egy elnyomó rendszer nyelvét jelölik, amellyel szemben meg kell őrizni, vagy meg kell tisztítani az anyanyelvet. Ez

⁸⁸ Kertész Imre egyik interjúból kiderül, hogy nem tekintette magát teljes egészében kívülállónak, illetve bizonyos életszakaszában nem idegenkedett a világpolgári attitűdtől. (Riporter: „Das heißt, Sie befinden sich im Berlin?” Kertész Imre: „Eigentlich ja. Obwohl sich die Dinge nach den Wahlen in Ungarn gerade zu ändern scheinen. Ich lebe in beiden Städten, mit über 70 Jahren darf ich Europäer sein.” *Die Glückskatastrophe. Zeit-Gespräch mit dem Nobelpreisträger Imre Kertész über Berlin, den Antisemitismus, das Geld und die Erlösung*, das Gespräch führte Iris Radisch, *Die Zeit*, 2002/ nr. 43.

⁸⁹ Fried István: Márai Sándor és Kertész Imre „munka”- naplói—mint emlékiratok, *Műhely* 2006/4. 67.

⁹⁰ Bod Péter: „Légy tisztában vele, hogy eltűnsz”. Kertész Imre: *A néző. Feljegyzések 1991—2001*, Tiszatáj, 2016/5. 96—97.

⁹¹ Hites Sándor: Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk, *Magyar Tudomány*, 2012/3. 286—289.

⁹² Kertész Imre: Vallomás egy polgárról 227.

⁹³ Fried István: Márai Sándor és Kertész Imre „munka”- naplói—mint emlékiratok 68.

⁹⁴ Fried István: A levelező emigráns. Márai Sándor helyzettudata az emigrációban, *Forrás*, 2001/10.

<https://pim.hu/hu/marai-sandor/levelezo-emigrans> letöltés ideje, 2022. 01.15.

⁹⁵Uo.

a hozzáállás jellemzi Paul Celan *Brémai beszédét*, ahol azt állítja, hogy „a nyelv megmaradt el nem vesztettnek, így igaz, mindennek ellenére. Csakhogy maga mögött kellett hagynia saját megválaszolatlanságait, maga mögött kellett hagynia borzalmas elnémulását, maga mögött kellett hagynia a halált hozó beszéd ezernyi sötétségét. Mindezt maga mögött hagyta, és nem engedte át szavait annak, ami történt; mégis, keresztülment ezen a történeten”.⁹⁶ A saját országban élő nyelvtől eltérő nyelvhasználat egyrészt lehet az új irodalmi nyelv formája, másrészt a „bezárva egy nyelvbe, amely mintha már nem is lenne eleven nyelv”⁹⁷ problémája nem választható el az Améry által megfogalmazott nyelvi beszűküléstől, illetve lemaradástól⁹⁸.

6. Összegzés

Az elemzett szövegekben az emigráció száműzetésként jelenik meg, amely mindegyik esetben hasonló poétikai mintázatot követ, ahol nem az emigráció ténye válik meghatározóvá, hanem az egyéni trauma, annak közölhetősége, illetve az ezt lehetővé tevő, vagy akadályozó politikai rendszer. Ez utóbbi nyelve, azaz a totális nyelv és a saját nyelv konfliktusa szintén meghatározó a száműzetés-érzet kialakulásában. A Kertész Intézetben található szövegváltozatok összehasonlítása alapján megállapítható, hogy az esszék kihúzott részeiben radikálisabban jelenik meg az emigráció kérdése mint a publikált szövegekben. Az én az írásban alkotja meg önmagát, a sosem volt, nyelvben lakozó hazáját, viszont ez szükségszerűen együtt jár a korábbi változatok lebontásával. Annak ellenére, hogy a kertészi szövegmásolás folytonos önteremtési és önfordítási aktusnak is tekinthető, az életmű egésze a koherens *self* megkonstruálására tett törekvés. Az említett szövegekben közös vonás a *self* diszkontinuitása; a korábbi élet és a hozzá tartozó én nem egyeztethető össze az aktuális léthelyzetben konstruálódó énnel. Az emigráció nem csupán állapot, hanem töréspont is, ami Kertész esetében megegyezik a holokauszt-tapasztalat által előidézett élettörténetbeli szakadással. Az elemzett szövegekben a saját, érvényes nyelv lehetetlensége a nyelvek közötti állapotként tematizálódik, amely az elhallgatásban és a fragmentáltságban nyilvánul meg.

⁹⁶ Márton László fordításában: Paul Celan: *Beszéd Bréma szabad Hanza-város Irodalmi Díjának átvételekor*, Vigília, 2020/11. 802. Eredeti szöveg: Paul Celan: *Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien und Hansestadt Bremen*, Paul Celan *Gesammelte Werke III*, Suhrkamp Verlag, 2000. 185—186.

⁹⁷ Kertész idézi Márait, Kertész Imre: *Vallomás egy polgárról* 235.

⁹⁸ Jean Améry: *Wieviel Heimat braucht der Mensch* 87.

Felhasznált irodalom

- Abbt, Christine: Der wortlose Suizid. Die literarische Gestaltung der Sprachverlassenheit als Herausforderung für die Ethik, Wilhelm Fink Verlag, München, 2007.
- Améry, Jean: An den Grenzen des Geistes, in: Uő: Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten, Szczesny Verlag, München, 1996.
- Améry, Jean: Wieviel Heimat braucht der Mensch? in: Uő: Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten, Szczesny Verlag, München, 1996.
- Arendt, Hannah: "What Remains? The Language Remains": A Conversation with Günter Gaus, in: Uő: Essays in Understanding. 1930—1954. Formation, Exile, and Totalitarianism, Schocken Books, New York, 1994.
- Assmann, Jan: A kulturális emlékezet, Atlantisz, Budapest, 1999.
- Benteler, Anne: Sprache im Exil. Mehrsprachigkeit und Übersetzung als literarische Verfahren bei Hilde Domin, Mascha Kaléko und Werner Lansburgh, Universität Hamburg, Hamburg, 2019.
- Bloch, Ernst: Zerstörte Sprache—zerstörte Kultur, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964.
- Bod Péter: „Légy tisztában vele, hogy eltűnsz”. Kertész Imre: A néző. Feljegyzések 1991—2001, Tiszatáj, 2016/5.
- Celan, Paul: Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien und Hansestadt Bremen, Paul Celan Gesammelte Werke III, Suhrkamp Verlag, 2000.
- Celan, Paul: Beszéd Bréma szabad Hanza-város Irodalmi Díjának átvételekor, Vigília, 2020/11.
- Derrida, Jacques: A másik egynyelvűsége, avagy az eredetprotézis, Jelenkor, Pécs, 1997.
- Fried István: Márai Sándor és Kertész Imre „munka”- naplói—mint emlékiratok, Műhely, 2006/4.
- Fried István: A levelező emigráns. Márai Sándor helyzettudata az emigrációban, Forrás, 2001/10. <https://pim.hu/hu/marai-sandor/levelezo-emigrans> letöltés ideje, 2022. 01.15.

- Gács Anna: Mit számít, ki motyog? A szituáció és az autorizáció kérdései Kertész Imre prózájában, Jelenkor, 2002/12.
- Gósy Mária: Pszicholingvisztika, Osiris, Budapest, 2005.
- Hamilton, John T.: Omnia Mea Mecum Porto. Exile, Culture, and the Precarity of Life, Ethos 2014/4.
- Heller, Peter: „Ich glaube, ich bin eigentlich nirgends so Recht zu Hause...” in: Adi Wimmer (szerk.): Die Heimat wurde ihnen fremd, Die Fremde nicht zur Heimat Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1993.
- Hites Sándor: Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk, Magyar Tudomány, 2012/3.
- Horváth Péter A megközelíthetetlen megközelítése. Az esszéírás mint egzisztenciális munka Kertész Imrénél, Literatura 2012/1.
- Jean-Marie, Vivaldi: Reflections on Jean Améry. Torture, Resentment, and Homelessness as the Mind's Limits, City University of New York, New York, 2018.
- Kaposi Dávid: Narratívátlanóság. Kulturális sémák és a Sorstalanság, in: Scheibner Tamás, Szűcs ZoltánGábor (szerk.): Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről, L'Harmattan, Budapest, 2002.
- Karp, Giselle: „Ich habe meine Liebe für Österreich nicht wiedergefunden”, in: Adi Wimmer (szerk.): Die Heimat wurde ihnen fremd, Die Fremde nicht zur Heimat, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1993.
- Kertész Imre: A Holocaust mint kultúra, in Uő: A száműzött nyelv, Magvető, Budapest, 2001.
- Kertész Imre: A néző. Feljegyzések 1991—2001, Magvető, Budapest, 2016.
- Kertész Imre: A száműzött nyelv, in: Uő: A száműzött nyelv, Magvető, Budapest, 2001.
- Kertész Imre: A végső kocsma, Magvető, Budapest, 2014.
- Kertész Imre: Gályanapló, Magvető, Budapest, 1992.
- Kertész, Imre: Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entsehung des „Romans eines Schicksallosen”, Rowohlt, Hamburg, 2022.
- Kertész, Imre: Letzte Einkehr, Tagebücher 2001—2009, Rowohlt, Hamburg, 2013.
- Kertész Imre: Vallomás egy polgárról, in: Uő: A száműzött nyelv, Magvető, Budapest, 2001.
- KKETTKA K.I. I. K.I. 5/4.t.
- KKETTKA K.I. I. K.I. 5/24.t.

KKETTKA K.I. I. K.I. 7/10.t.

KKETTKA K.I. I. K.I. 18/1.t.

KKETTKA K.I. I. K.I. 19/6.t.

KKETTKA K.I. I. K.I. 19/10.t.

KKETTKA K.I. I. K.I. 27/9.t.

- Kibédi Varga, Áron: The Hungarian Mikes Kör and Magyar Műhely: Personal Recollections, in: John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (szerk.): The Exile and Return of Writers from East-Central Europe, Walter de Gruyter, Berlin, 2009.
- Kovács Magdolna: Az ausztráliai magyarok nyelvvesztése: A kódváltás és a nyelvváltás összefüggései. in: Kovács Nóra (szerk.): Tanulmányok a diaszpóráról—Magyar világok 1., Gondolat, Budapest, 2005.
- Langhoff, Wolfgang: 10 Jahre Exil, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964.
- Lanstyák István: A magyar nyelv Szlovákiában, Osiris, Budapest, 2000.
- Lénárt Tamás: Traumatestek. A trauma és a halál elbeszélhetősége: Jean Améry és Nádas Péter, Alföld, 2017/7.
- Mitgutsch, Anna: Die Welt, die Rätsel bleibt, Luchterland Literaturverlag, München, 2013.
- Molnár Ferenc: Útitárs a száműzetésben. Jegyzetek egy önéletrajzhoz, Pallas Stúdió, Budapest, 1999.
- Neubauer, John: Exile: Home of the Twentieth Century, in: John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (szerk.): The Exile and Return of Writers from East-Central Europe, Walter de Gruyter, Berlin, 2009.
- Polgar, Alfred: Innere und äußere Emigration, in: Egon Schwarz, Matthias Wegner (szerk.): Verbannung. Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil, Christian Wegner Verlag, Hamburg, 1964.
- Radics Viktória: Önkínzás, ének. Kertész Imre exercitiumai, in: György Péter (szerk.): Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről, Magvető, Budapest, 2021.
- Radisch, Iris: Die Glückskatastrophe. Zeit-Gespräch mit dem Nobelpreisträger Imre Kertész über Berlin, den Antisemitismus, das Geld und die Erlösung, Die Zeit, 2002/ nr. 43.
- Royer, Clara: Kertész Imre élete és halálai. Életrajzi esszé. Magvető, Budapest, 2019.

- Röser, Claudia: Im Niemandsland zwischen den Sprachen? Sprachwechsel und Mehrsprachigkeit in der Exilliteratur, Exilograph 2012/nyár
- Rushdie, Salman: Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981—1991. Granta Books, London, 1991.
- Smith-Christopher, Daniel: Reassessing the Historical and Sociological Impact of the Babylonian Exile (597/587—539 BCE), in: James M. Scott (szerk.): Exile: Old Testament, Jewish & Christian Conceptions, Brill, New York, Leiden, New York, Köln, 1997.
- Szemes Botond: Az átmásolt én (Újramentés, újra másként). Kertész Imre: A végső kocsma, Magvető, Budapest, 2014, Műút, 2015/49.sz.
- Szemes Botond: Kertész Imre és az archívum működése, Műút, 2020. 03. 27.
<https://www.muut.hu/archivum/34764> letöltés ideje: 2022.01.31.
- Szirák Péter: „Ha egyszer megtudhatnám, ki és mi vagyok...” (Gályanapló), in: Uő: Kertész Imre, Kalligram, Pozsony, 2003.
- Szirák Péter: Paradoxonok szövevénye. (Kaddis a meg nem született gyermekért), in: Uő: Kertész Imre, Kalligram, Pozsony, 2003.
- Vári György: Buchenwald fölött az ég, Kijárat, Budapest, 2003.
- Werfel, Franz: Stefan Zweigs Tod, in: Sylvia M. Patsch: Österreichische Schriftsteller im Exil, Brandstätter Verlag, Wien/München, 1985.
- Wittgenstein, Ludwig: Észrevételek, Atlantisz, Budapest, 1995.
- Wittgenstein, Ludwig: Filozófiai vizsgálódások, Atlantisz, Budapest, 1998.

Lezárás ideje: 2022. 05. 28.